

Jan Szałański

Psychologia resocjalizacyjna w Uniwersytecie Łódzkim

Resocjalizacja Polska (Polish Journal of Social Rehabilitation) 1, 53-67

2010

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan Szałański

Instytut Psychologii Uniwersytetu Łódzkiego
Zakład Psychologii Resocjalizacyjnej

Psychologia resocjalizacyjna w Uniwersytecie Łódzkim

Geneza psychologii resocjalizacyjnej w Uniwersytecie Łódzkim

Problematyka uwarunkowań i korelatów procesów wykołajenia społecznego oraz efektywności profilaktyki i resocjalizacji pojawia się od zarania funkcjonowania Katedry Psychologii Uniwersytetu Łódzkiego w 1945 r., raczej w indywidualnych zainteresowaniach pracowników i studentów, lecz do 1986 roku nie stanowiła wyodrębnionej działalności naukowo-badawczej i dydaktycznej żadnej jej jednostki organizacyjnej.

Na tę problematykę dużą otwartość przejawiał dopiero doc. Stanisław Gerstmann, który na przełomie lat 50. i 60. ubiegłego stulecia objął kierownictwo Katedry Psychologii. Swoje osobiste zainteresowanie problematyką psychologii sądowej potwierdził opublikowaniem artykułów dotyczących użyteczności wywiadu i badań psychologicznych w kryminologii (Gerstmann, 1975; 1978). W 1968 r. ochoczo podjął się patronowania nad wdrożeniem bardzo ambitnego projektu oceny efektywności psychokorektury spaczonych mechanizmów psychologicznych u nieletnich w trakcie ich pobytu w jednym z dobrze ocenianych zakładów poprawczych, stosujących zalecane wówczas oddziaływania resocjalizujące. Autorem tego projektu, który nie ograniczał się do oceny efektywności lecz zakładał również eksperymentalne oddziaływania ukierunkowane na korekturę zaburzonych postaw wychowanków wobec samych siebie i ich osobowości był piszący te słowa, od kilku lat pełniący obowiązki psychologa w schronisku dla nieletnich i zakładzie poprawczym. Do opracowania projektu skłoniły go dwa motywy: osobiste niezadowolienie z efektów pracy własnej i kolegów oraz bardzo ostra krytyka systemu dyscyplinarno-izolacyjnego, jaką uprawiał od kilku lat Stanisław Jedlewski (1959; 1962; 1966). Istotnym stymulatorem do opracowania i wdrożenia projektu była realna groźba zwolnienia z pracy, jako absolwenta Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Życzliwa wizytatorka Departamentu Spraw Nieletnich w ówczesnym Ministerstwie Sprawiedliwości poradziła, abym otworzył przewód doktorski w państwowej uczelni, a wtedy nie będzie konieczne zwolnienie mnie. Skorzystałem skwapliwie z tej sugestii, dopracowałem projekt w formie koncepcji dysertacji, napisałem podanie do Rady Wydziału Filozoficzno-Historycznego UŁ z prośbą

o otwarciu przewodu, zaakceptowane przez prof. Gerstmann'a i zabrałem się do wyężonej pracy nad przygotowaniem rozprawy na temat: *Przekształcanie postawy wobec samego siebie w procesie resocjalizacji nieletnich przestępców*¹. Najpierw dokonałem pomiaru zgeneralizowanych i specyficznych postaw wobec samych siebie i innych osób, wobec wartości i norm społecznych oraz cech osobowości u wychowanków z ponadrocznym (średnia pobytu 14 miesięcy) stażem zakładowym i przebywających w zakładzie krócej niż 6 miesięcy. Uzyskane wyniki badań okazały się porażające i w pełni potwierdziły prawdziwość diagnozy St. Jedlewskiego dotyczącej nieefektywności oddziaływań zakładu poprawczego na wychowanków. Czternastomiesięczny pobyt nieletnich w zakładzie nie tylko nie spowodował istotnej korektury zaburzonych mechanizmów, ale jeszcze bardziej pogłębił niektóre z nich. Ta wielce negatywna konstatacja skłoniła autora do uzupełnienia projektu i niezwłocznego wdrożenia eksperymentalnego programu psychoterapeutyczno-wychowawczego, ukierunkowanego na korekturę wadliwych postaw i zaburzonej osobowości wychowanków z ponadrocznym stażem zakładowym. Postępowaniem eksperymentalnym objęto trzy zespoły liczące 10, 8 i 7 nieletnich losowo wyłonionych spośród ponad 50 nieletnich ze stażem zakładowym powyżej roku. Pozostali stanowili grupę kontrolną. Program postępowania realizowano z trzema zespołami nieletnich, w trzech etapach obejmujących:

- 5 pogadanek i dyskusji dotyczących korzyści płynących z działalności zawodowej psychologów, złożoności życia psychicznego człowieka i głównych praw rządzących nimi, celowości i ograniczeń samopoznania, podstawowych składników osobowości i prawidłowości występujących w procesie jej kształtowania się, ze szczególnym zaakcentowaniem roli relacji interpersonalnych (10–14.05.1969);
- sesje psychodramy zamkniętej, odgrywane technikami: wymiany ról; dublowania roli; lustra; przedstawienia samego siebie w powiązaniu z przewidywaniem przyszłości; terapeutycznego monologu (19.05–17.06.1969);
- „próbę zespołowego kształcenia charakteru” (17–26.06.1969).

Przed postępowaniem eksperymentalnym wychowankowie objęci i nieobjęci nim nie różnili się istotnie nasileniem zaburzeń objętych pomiarem postaw i innych mechanizmów psychologicznych regulacji zachowania. Pomiar dokonany po zakończeniu postępowania eksperymentalnego ujawnił u wychowanków, objętych tym postępowaniem, istotną korekturę zaburzeń zgeneralizowanej postawy wobec samych siebie oraz specyficznych postaw wobec takich właściwości własnej osoby, jak: aktualnie zajmowana pozycja, własna egzystencja, zinternalizowane wzorce i normy moralne. Bardzo istotnej korekcie uległy zaburzenia postawy wobec własnych uzdolnień i umiejętności oraz samoakceptacja i samopoczucie. Wychowankowie objęci oddziaływaniem eksperymentalnym upodobnili się pod względem reagowania na siebie do swoich rówieśników bez znamion nieprzystosowania

¹ Promotorem rozprawy był prof. dr St. Gerstmann, a recenzentami: prof. dr St. Jedlewski i doc. dr hab. T. Zaworski. Obrona odbyła się przed Radą Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego w dniu 6 maja 1971 r.

społecznego przebywających w bursie szkolnictwa zawodowego. W niespełna dwa miesiące udało się więc pozytywnie przekształcić zgeneralizowane i specyficzne postawy wychowanków wobec samych siebie pod wpływem zintensyfikowanych specjalnych, racjonalnie zaprogramowanych oddziaływań psychoterapeutyczno-wychowawczych.

Pozytywne przekształcenia postaw nieletnich wobec samych siebie pociągnęły za sobą statystycznie istotne korzystne przeobrażenia postaw wobec napotykanym trudności, przestępstwa i przestępczości. Dokonała się również istotna korektura ogólnego profilu osobowości wychowanków i wadliwego spostrzegania własnej osoby (profil osobowości uczestników upodobił się do profilu osobowości wychowanków bursy) oraz istotnie obniżyło się nasilenie skłonności do: nadmiernego troszczenia się o własne zdrowie, przeżywania obniżonego nastroju i pesymizmu, zachowań histerycznych, podejrzliwości i unikania kontaktów interpersonalnych.

Katamneza losów wychowanków po 7–8 latach od warunkowego zwolnienia z zakładu wskazuje na najsilniejszy związek z przestępczością zaburzeń postaw wobec: własnych uzdolnień i umiejętności, zinternalizowanych wzorców osobowych i norm moralnych, przestępstwa i przestępczości oraz rodziców. W konflikt z prawem popadli wychowankowie o niestabilnym samopoczuciu i niedystansujący się od destruktywnych kontaktów społecznych (Szałański, 1978).

Opisane skrótowo dokonania miały wielu „ojców”. Ich sprawca nie był „mamuśki grzecznym synkiem”. Już w drugiej klasie szkoły podstawowej zaliczył dwutygodniowe wagary podczas ostrej zimy 1947/1948. Utrzymywał kontakty bynajmniej nie z najgrzeczniejszymi rówieśnikami. Jako uczeń drugiej klasy przeprowadzał jedyne możliwe na terenie swojej szkoły „eksperymenty”, polegające na potajemnym wkładaniu do gniazd elektrycznych trzech gwoździ i obserwowaniu spieć, za co został ukarany dostateczną oceną ze sprawowania. Kolegę zaś, niosącego od nauczycielki list do jego rodziców, powiadamiający o jego nieobecności w szkole, poturbował, list odebrał i sam w imieniu rodziców napisał przekonujące nauczycielkę usprawiedliwienie. Rodzice nigdy się o tym nie dowiedzieli. Te osobiste doświadczenia negatywne, samodzielnie przezwyciężone, już w okresie studiów ułatwiały kontakty z młodzieżą o różnym stopniu nieprzystosowania społecznego oraz rozumienie jej przeżyć i zachowań. Wkrótce po ukończeniu studiów nadarzyła się okazja pracy w sądzie dla nieletnich, a następnie w więzieniu oraz w schronisku dla nieletnich i zakładzie poprawczym. Mając taki bagaż osobistych doświadczeń byłem mocno zmotywowany do podjęcia tak odpowiedzialnego przedsięwzięcia i skutecznie przezwyciężyłem moc różnorodnych trudności, sprawianych przez kacyków sprawujących w końcu lat sześćdziesiątych XX wieku nadzór nad zakładem poprawczym. Wrogowie wyzwalali we mnie ponadludzkie wręcz siły, przyczyniając się do sukcesu. Bez nich nie byłbym chyba w stanie tego dokonać.

Po zakończeniu przewodu doktorskiego przez 12 lat zajmowałem się nauczaniem studentów medycyny i badaniami nad studiami medycznymi oraz kształceniem nauczycieli. W tym czasie przygotowywałem też monografię pt. *Resocjaliza-*

cja w zakładzie poprawczym (1978). W 1983 r. podjąłem pracę na pół etatu w Katedrze Psychologii Uniwersytetu Łódzkiego. Opracowałem do realizacji przez zespół katedry projekt programu naukowo-badawczego na temat: *Spostrzeżanie siebie i innych osób przez wychowanków zakładów resocjalizacyjnych*, który stanowił propozycję dla Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego udziału w koordynowanym przez ten Instytut Centralnym Programie Badań Podstawowych 08.3: PATOLOGIA SPOŁECZNA: ETIOLOGIA, FENOMENOLOGIA, PROFILAKTYKA, RESOCJALIZACJA. Ówczesny kierownik katedry uznał projekt za nazbyt czasochłonny i wysłał własny projekt. Opracowany, a niezaakceptowany przez kierownika projekt przesłałem na ręce dra Lesława Pytki, prosząc go o włączenie do programu badań przewidzianego do realizacji w latach 1986–1990. Prośba moja została spełniona, a pięcioletnie dość wysokie finansowanie umożliwiło przeprowadzenie bardzo szeroko zakrojonych badań podłużnych wychowanek i wychowanków zakładów poprawczych oraz wychowanek młodzieżowego ośrodka wychowawczego w początkowej (do dwóch miesięcy), środkowej (po roku) i końcowej (po dwóch latach) fazie pobytu w placówce.

Badaniami objęto dwa zakłady poprawcze (w Koronowie Pomorskim i Zawierciu) i jeden młodzieżowy ośrodek wychowawczy (w Łodzi) dla dziewcząt oraz cztery zakłady poprawcze (w Chojnicach, Ignacowie, Kcyni i Szubinie), jeden młodzieżowy ośrodek wychowawczy dla chłopców i bursę szkolnictwa zawodowego (w Łodzi). Pomiarami za pomocą 13 narzędzi objęto 146 zmiennych (30 zmiennych wyjaśniających i 55 zmiennych wyjaśnianych określających aspekty realnego i idealnego obrazu własnej osoby oraz 61 korelatów samooceny).

Pierwsza faza badań trwała od 15 sierpnia 1986 r. do 30 kwietnia 1987 r. Zbadano łącznie 325 dziewcząt i chłopców w wieku 15–18 lat, w tym: 53 wychowanki i 45 wychowanków młodzieżowych ośrodków wychowawczych, 53 wychowanki i 58 wychowanków zakładów poprawczych oraz 57 wychowanek i 59 wychowanków bursy szkolnictwa zawodowego.

Tak szeroki program badań był zaprojektowany dla zespołu, a nie dla pojedynczego realizatora. Został jednak entuzjastycznie oceniony przez prof. Kazimierza Pospiszyla. Mając wsparcie finansowe, które zapewnili mi doktorzy L. Pytka i M. Konopczyński, obsługujący centralny program badawczy z ramienia IPSiRu, nie miałem innego wyjścia, jak go wytrwale realizować, by nie zawieść zaufania wyżej wymienionych trzech życzliwych mi panów oraz nie mniej życzliwego wicedyrektora Departamentu Spraw Nietletnich Ministerstwa Sprawiedliwości, sędziego Edwarda Łoja. Doznawaną w owym czasie przyjaźnią delectowałem się jak najprzedniejszym miodem, którego smaku nie były mi w stanie zepsuć łyżeczki dziegciu, dolewane wielokrotnie przez bezpośrednich zawistnych przełożonych.

Dzięki wydajnej pomocy psychologów, zatrudnionych w zakładach poprawczych, terminowo przeprowadzono wszystkie trzy serie badań.

Na podstawie karkołomnej wręcz, ze względu na ograniczoną w owym czasie, pojemność komputerów analizy statystycznej wyników pierwszej serii badań, obej-

mującej między innymi analizę skupień, wykonanej z wydatną pomocą dra Mariana Surmy, została przygotowana i opublikowana w 1989 r. rozprawa habilitacyjna², a końcowy raport z trzykrotnych badań podłużnych stanowił podstawę opublikowanej w 1993 r. monografii pt. *Przeobrażenia w spostrzeganiu ludzi u wychowanków zakładów poprawczych i wychowawczych*. Rozprawa habilitacyjna nie została nawet zgłoszona do nagrody rektorskiej a koszt przewodu pokrył habilitant.

W rozprawie habilitacyjnej dokonano próby typologizacji młodzieży ze względu na strukturę zmiennych samooceny za pomocą analizy skupień techniką zupełną niehierarchiczną. Tym sposobem został zweryfikowany hipotetyczny model zależności między zmiennymi, co pozwoliło określić typy i poziomy dojrzałości interpersonalnej zbadanej młodzieży. Żaden z wyodrębnionych typów samooceny chłopców nie był identyczny z typem samooceny dziewcząt.

Po długim oczekiwaniu na realizację opracowanego programu analizy skupień komputer „wypluł” 15 względnie niezależnych typów chłopców i 13 względnie niezależnych typów dziewcząt podobnych do siebie w strukturze samooceny. Tylko 7 skupisk chłopców i 6 skupisk dziewcząt objęło nie mniej niż 6 osób. Skupiska grupujące co najmniej 6 osób objęły łącznie 87% spośród 162 zbadanych chłopców i 89% spośród 163 zbadanych dziewcząt.

Dwa najliczniejsze skupiska chłopców objęły blisko 70% wychowanków zakładu poprawczego oraz zaledwie 35% nieletnich z młodzieżowego ośrodka wychowawczego i 39% wychowanków bursy. Struktury samooceny tych skupisk chłopców można więc przyjąć za specyficzne dla nieletnich sprawców czynów karalnych, a zarazem zbliżone do charakteryzujących typ konformisty podkulturowego i typ antyspołeczny o tendencjach manipulatorskich.

Żadnego z wyodrębnionych skupisk dziewcząt nie można uznać za specyficzny dla wychowanek jednego czy drugiego zakładu resocjalizacyjnego bądź dla wychowanek bursy. W świetle takiej konstatacji nie ma zatem przesłanek do wiązania niedostosowania społecznego dziewcząt z określonym typem samooceny. Ówczesne wychowanki zakładów poprawczych charakteryzowała natomiast specyficzna hierarchia wartości odzwierciedlająca podwójne wykolejenie: przestępcze i obyczajowe.

W monografii *Przeobrażenia w spostrzeganiu ludzi u wychowanków zakładów poprawczych i wychowawczych* dokonano analizy wyników badań podłużnych, uzyskanych w trakcie realizacji tematu badawczego *Spostrzeganie siebie i innych osób przez wychowanków zakładów resocjalizacyjnych*. Dokonane ustalenia pozwoliły na sformułowanie czterech wniosków bardzo doniosłych dla praktyki resocjalizacyjnej.

„1. W trakcie pobytu nieletnich w zakładzie poprawczym i w młodzieżowym ośrodku wychowawczym następują w ich postrzeganiu siebie oraz innych osób istotne przeobrażenia.

² Tytuł rozprawy *Samoocena młodzieży niedostosowanej społecznie oraz jej niektóre uwarunkowania i korelaty osobowościowe*. Recenzenci: doc. dr hab. Cz. Cekiera – KUL, prof. dr hab. B. Hołyst – UŁ i prof. dr hab. Z. Sękowska – UMCS, Kolokwium na Wydziale Nauk Społecznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w dniu 11 czerwca 1990 r.

2. Kierunek i dynamika tych przeobrażeń zależą od rodzaju i głębokości procesu wykolejenia społecznego oraz od form, treści a także intensywności resocjalizacyjnych oddziaływań i – przynajmniej w pewnym zakresie – od płci.
3. Ogólny kierunek przeobrażeń szeroko rozumianego spostrzegania siebie oraz innych osób u nieletnich podczas ich resocjalizacji w zakładach jest w zasadzie pozytywny, to znaczy zgodny z celami resocjalizacji. Całkiem nieoczekiwanie ujawnił się natomiast bardzo negatywny kierunek przeobrażeń w spostrzeganiu innych ludzi u chłopców i dziewcząt z grup kontrolnych (z bursy szkolnictwa zawodowego).
4. U dziewcząt resocjalizowanych w młodzieżowym ośrodku wychowawczym pozytywne przeobrażenia ich spostrzegania siebie oraz innych osób dokonywały się stopniowo przez cały czas pobytu w placówce. Na początku resocjalizacji dziewczęta te prezentowały się korzystniej pod względem spostrzegania siebie oraz innych osób od wychowanek zakładów poprawczych. Pierwsza faza resocjalizacji w zakładzie poprawczym nie dała uchwytnych przeobrażeń pozytywnych u wychowanków. Zaznaczył się u nich nawet dość wyraźny regres. Dopiero po rocznym pobycie chłopców w zakładzie zaczęły się dokonywać pozytywne przeobrażenia w ich spostrzeganiu ludzi i samych siebie. U wychowanek zakładów poprawczych pozytywne przeobrażenia dokonują się natomiast w początkowej fazie pobytu w zakładzie, a po trwającym ponad rok pobycie następuje dość wyraźny regres” (Szałański, 1993, s. 153).

Dokonane w trakcie analizy wyników badań ustalenia skłaniają do wniosku bardziej ogólnego, iż przeobrażenia postrzegania innych osób najprawdopodobniej wyprzedzają i warunkują przeobrażenia w spostrzeganiu własnej osoby. Punkt zwrotny w przeobrażeniach percepcji zaczyna się w momencie, w którym wychowankowie zakładu poprawczego zauważają u swoich rodziców, a zwłaszcza u ojca, istotnie mniejsze nasilenie postawy odrzucającej.

Zatwierdzenie habilitacji nastąpiło w 1991 r. W następnym roku dokonano zmiany kierownika katedry. Podjąłem pracę na pełnym etacie na stanowisku profesora nadzwyczajnego w Zakładzie Psychologii Wychowawczej i Rozwojowej. W 1993 roku nowy kierownik katedry spowodował odwołanie kierownika mojego zakładu i powołanie mnie na to stanowisko. Od tego momentu, dzięki życzliwości prof. Andrzeja Eliasza, jako kierownika Katedry Psychologii, rozpoczął się dość intensywny rozwój psychologii resocjalizacyjnej, coraz szerzej obecnej w kształceniu studentów i w badaniach naukowych. W 1994 r. został powołany zakład Psychologii Resocjalizacyjnej, który już w 1996 r. zorganizował w porozumieniu z ówczesnym Centralnym Zarządem Zakładów Karnych Ministerstwa Sprawiedliwości I Krajowe Sympozjum Penitencjarne w Kaliszu, na którym pracownicy i doktoranci zakładu oraz uczestnicy seminarium magisterskiego zaprezentowali swój dorobek naukowy w 13 wystąpieniach, podczas obrad trzech sekcji problemowych i w referacie na obradach plenarnych.

Hasło (idea przewodnia) sympozjum *Wina – kara – nadzieja – przemiana* stanowi tytuł opublikowanych w 1998 r., pod moją redakcją, materiałów z obrad i zarazem uniwersalne ukierunkowanie (filozofię) racjonalnego i humanitarnego postępowania penitencjarnego, zmierzającego do psychospołecznej readaptacji

i społecznej reintegracji sprawców przestępstw skazywanych na karę pozbawienia wolności.

Psychologia resocjalizacyjna w najszerszym rozumieniu

Nazwy i zakresy dyscyplin uprawianych w ramach poszczególnych dziedzin współczesnej nauki nie mają jednoznacznych określeń. Występuje dość duża „twórczość” w różnych dyscyplinach. Do szczególnie „twórczych” dyscyplin naukowych należy psychologia, permanentnie rozwarstwiająca się na nowe subdyscypliny i ponownie scalająca je. Niejako matką najliczniejszych subdyscyplin stała się psychologia stosowana, która swą odrębność zaznaczyła najpierw jako psychologia kliniczna, która przez „pączkowanie” zrodziła psychologię pracy, zarządzania, lekarską, sądową, kryminalną, resocjalizacyjną, penitencjarną, wojskową itp.

W obszarze wyjaśniania psychologicznych uwarunkowań i mechanizmów wykolejenia społecznego (obyczajowego i przestępczego) oraz procesów profilaktyki patologii społecznej, resocjalizacji i terapii uzależnień uczestniczą psychologowie zaliczający się do reprezentantów psychologii: sądowej, kryminalnej, resocjalizacji, penitencjarnej, profilaktyki i terapii uzależnień. Niektórzy reprezentanci określonej subdyscypliny rozszerzają swe zainteresowania na przyległe obszary. Tak np. czyni Jan M. Stanik, który zakresem uprawianej przez siebie psychologii sądowej (według relacji podczas konferencji w Jadwisinie) obejmuje nie tylko psychologię podsądnych, świadków i ofiar przestępstw oraz stron i świadków w sprawach cywilnych, ale i psychologię penitencjarną (odbywających karę pozbawienia wolności).

Brunon Hołyst (2004) w swojej, liczącej około półtora tysiąca stron, „Psychologii kryminalistycznej”, nie ograniczył się do psychologicznej problematyki kryminalistycznej, czyli ściśle związanej z wykrywaniem przestępstw i ściganiem ich sprawców. Psychologię sprawców przestępstw i czynów karalnych dopełnia psychologią ofiar przestępstw. W obrębie psychologicznej problematyki wykrywalności sprawców przestępstw koncentruje się na zeznaniach świadków, rzeczywistości zeznań i na przesłuchaniach podejrzanych. Adoptuje, więc znaczną część psychologii sądowej. Porusza ponadto psychologiczne problemy zapobiegania przestępstwom i innym rodzajom patologii. Swoje monumentalne dzieło zamyka prezentacją i analizą wyników własnych badań opinii reprezentantów organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości dotyczących: polityki kryminalnej, warunków pracy policji, wpływu cech osobowych policjantów na ich poglądy, wymiaru sprawiedliwości, celów kary i jej wymiaru, zmian w polityce karnej w kontekście stanu bezpieczeństwa, kary śmierci, karania recydywistów, doświadczeń osobistych związanych z pracą w wymiarze sprawiedliwości i organach ścigania, przywiązania do zajmowanego stanowiska.

Taki obszerny zakres psychologii kryminalistycznej określił profesor prawa karnego, kryminologii, kryminalistyki i współtwórca wiktymologii, emerytowany

profesor Wydziału Prawa Uniwersytetu Łódzkiego, który uczestniczył w licznych przewodach habilitacyjnych i doktorskich z zakresu psychologii, w tym w przewodzie piszącego te słowa.

Iście renesansowa ekspansja takiego myślenia uskrzydla jego uczniów, terminatorów i czeladników. Przychyłne potraktowanie bardzo szerokiego zakresu moich badań opracowanych w rozprawie habilitacyjnej, ośmieliło mnie do najszerszego z możliwych zakresów działalności dydaktycznej jedynego dotychczas w Polsce Zakładu Psychologii Resocjalizacyjnej, działającego w Uniwersytecie Łódzkim pod moim kierownictwem od 1 lipca 1994 r.

Szeroki zakres badań został zapoczątkowany już w roku 1992, jeszcze w ramach działalności Zakładu Psychologii Wychowawczej i Rozwojowej, realizacją własnego tematu badawczego *Uwarunkowania psychospołeczne i korelaty osobowościowe procesów wykołajenia społecznego i resocjalizacji*, który jest kontynuowany dotychczas lecz bez finansowania od roku 2005.

Działalność naukowo-badawcza i naukowo-dydaktyczna Zakładu Psychologii Resocjalizacyjnej obejmuje całokształt problematyki psychologicznej związanej z:

- uwarunkowaniami (antecedensami) i korelatami procesów wykołajenia obyczajowego i przestępczego młodzieży i dorosłych;
- profilaktyką wykołajenia społecznego;
- postępowaniem procesowym w relacjach z podejrzanymi, oskarżonymi, ofiarami przestępstw i świadkami;
- funkcjonowaniem personelu organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości;
- resocjalizacją i terapią uzależnień (procesami readaptacji psychospołecznej i reintegracji ze społeczeństwem) nieletnich;
- postępowaniem penitencjarnym i opieką postpenitencjarną oraz funkcjonowaniem personelu penitencjarnego.

Działalność naukowo-badawcza Zakładu Psychologii Resocjalizacyjnej

Prace naukowo-badawcze

Rozwijająca się działalność naukowo-badawcza i dydaktyczna Zakładu Psychologii Resocjalizacyjnej zaznaczyła się w wieloletniej realizacji programu badawczo-naukowego *Uwarunkowania psychospołeczne i korelaty osobowościowe procesów wykołajenia społecznego i resocjalizacji* oraz w uruchomieniu ścieżki specjalnościowego kształcenia studentów w zakresie szeroko rozumianej psychologii resocjalizacyjnej.

Prowadzone przez Zakład badania obejmują wszystkie wymienione obszary najszerzej uprawianej psychologii resocjalizacyjnej.

Najwięcej zrealizowanych, lecz w znacznej części jeszcze w pełni nie opracowanych, badań dotyczyło antecedensów i rozmaitych korelatów osobowościowych

procesu wykolejenia społecznego dzieci i młodzieży. Badano poczucie alienacji, bezpieczeństwa, koherencji i sensu życia oraz orientację życiową, samorealizację, nasilenie skłonności agresywnych i styl wyjaśniania zdarzeń u nieletnich i dorosłych sprawców przestępstw, czynów karanych i u osób uzależnionych, wybrane wymiary osobowościowe wykorzystywania seksualnego w dzieciństwie.

Drugie mniejsze pod względem częstości zajmują badania nad determinantami funkcjonowania personelu organów ścigania (policjantów, straży granicznej, prokuratorów) i wymiaru sprawiedliwości (sędziów, adwokatów, kuratorów sądowych i ławników). Badano akceptację systemu moralno-prawnego i sankcji za przekraczanie norm oraz wybrane wymiary osobowości.

Trzecie miejsce zajęły badania wybranych aspektów funkcjonowania i adaptacji osadzonych w różnych fazach odbywania kary pozbawienia wolności oraz przeobrażeń osobowości personelu penitencjarnego podczas służby. Badaniami objęto między innymi: korelaty osobowościowe uczestnictwa w podkulturze więziennej i samouszkodzeń, cele życiowe nieletnich i dorosłych poddanych resocjalizacji, efektywność korektury obrazu własnej osoby i osobowości więźniów objętych systemem oddziaływania programowanego; funkcjonowanie psychologa penitencjarnego w percepcji własnej, więźniów i wychowawców.

Aktualnie prowadzone badania w zakresie profilaktyki wykolejenia społecznego koncentrują się na przejawach, rozmiarach, uwarunkowaniach i autopercepcji zachowań agresywnych gimnazjalistów i uczniów szkolnictwa ponadgimnazjalnego w Polsce, Libanie, Macedonii i Brazylii oraz na konsumpcji używek przez uczniów i studentów regionu łódzkiego i Grodna. Wcześniej przeprowadzono szereg badań nad osobowościowymi determinantami podejmowania prób samobójczych przez kobiety i mężczyzn w różnym wieku życia.

Unikalne badania, w ramach zakończonego w 2006 r. przewodu doktorskiego, przeprowadziła Agnieszka Klaus-Strożek. Zbadała 99 sprawczyń zabójstw (48 w początkowej fazie odbywania kary i 51 w dalszych etapach odbywania kary) i 50 osadzonych sprawczyń kradzieży oraz 63 kobiety niekarane. Stwierdziła m.in. istotne zróżnicowanie zabójczyń z krótkim stażem więziennym i sprawczyń kradzieży pod względem nasilenia kilku spośród cech objętych pomiarem. Zabójczynie przejawiają istotnie wyższe nasilenie skłonności do samoagresji emocjonalnej, wrogości wobec otoczenia, globalnego wskaźnika samoagresji i poczucia izolacji oraz istotnie niższe nasilenie wrażliwości na nudę, skłonności do agresji pośredniej, poczucia sterowalności, afirmacji życia i oceny dotychczasowych dokonań.

Zabójczynie rozpoczynające odbywanie kary, w porównaniu z kontynuującymi pobyt w więzieniu, przejawiają istotnie wyższe nasilenie poczucia bezradności, samowyobcowania i izolacji oraz istotnie niższe nasilenie zapotrzebowania na stymulację, poszukiwania grozy i przygód, poszukiwania mocnych przeżyć, wrażliwości na nudę, tendencji do zachowań histeroidalnych, skłonności do agresji fizycznej, poczucia bezpieczeństwa, zaufania do siebie, poczucia koherencji, zrozumiałości, sterowalności, poczucia sensu życia, afirmacji życia, samooceny, oceny dotychczasowego życia.

Podłoże zmiennych psychologicznych wyjaśniających 84% wariancji wyników zabójczyń rozpoczynających odbywanie kary tworzy 12 czynników, a 10 czynników wyjaśnia 87,7% wariancji wyników uzyskanych przez zabójczynie z dłuższym stażem więziennym.

Cztery objęte badaniem zbiorowości kobiet nie różniły się istotnie nasileniem kontroli zachowań agresywnych, lokującym się w przedziale wskaźników przeciętnych. Wnikliwa analiza wyników przeprowadzonych badań dostarcza cennych przesłanek dla bardziej racjonalnego programowania oddziaływań więziennych psychologów i wychowawców na osadzone zabójczynie, by i one mogły się kiedyś w pełni zreintegrować z globalnym społeczeństwem, po uprzednim osiągnięciu odpowiedniej psychospołecznej readaptacji.

Marzena Ackermann w swej dysertacji doktorskiej pt. *Zachowania eksternalizacyjne i internalizacyjne nieletnich chłopców w kontekście „Wielkiej Piątki”* przedstawiła i przeanalizowała wyniki badań za pomocą Kwestionariusza Samooceny dla Młodzieży YSR, autorstwa Th.M. Achenbacha i Inwentarza Osobowości NEO-FFI 428 chłopców w wieku 14–18 lat (w tym: 84 uczniów młodzieżowego ośrodka socjoterapii, 68 nieletnich z dwóch młodzieżowych ośrodków wychowawczych, 51 wychowanków schroniska dla nieletnich, 57 wychowanków zakładu poprawczego, 81 uczniów gimnazjum i 87 uczniów zasadniczej szkoły zawodowej) nad wzajemnymi relacjami między zaburzeniami zachowania a osobowością młodzieży.

Objęte badaniami zbiorowości chłopców z placówek resocjalizacyjnych (młodzieżowe ośrodki, schroniska dla nieletnich i zakłady poprawcze) uzyskały istotnie wyższe, niż uczniowie szkół ogólnodostępnych i młodzieżowego ośrodka socjoterapii, wskaźniki nasilenia zachowań internalizacyjnych i eksternalizacyjnych oraz wycofania, problemów somatycznych, lęków i depresji, zachowań przestępczych i agresywnych. Nieistotne okazały się natomiast różnice w nasileniu tych wymiarów w zbiorowościach wychowanków placówek resocjalizacyjnych. Stosunkowo najwyższe, istotnie wyższe niż nieletni ze schroniska i zakładu poprawczego, nasilenie zachowań eksternalizacyjnych uzyskali nieletni z młodzieżowych ośrodków wychowawczych.

Objętych badaniem zbiorowości nieletnich nie zróżnicowało istotnie nasilenie neurotyczności i otwartości na doświadczenie.

Stosunkowo najbardziej ekstrawertywni (istotnie bardziej niż wychowankowie zakładu poprawczego) okazali się uczniowie szkół ogólnodostępnych. Stosunkowo największą (wysoką) sumienność zadeklarowali nieletni ze schroniska i zakładu poprawczego. Jako najbardziej (wysoce) ugodowi zaprezentowali się wychowankowie schroniska. Nieletni z młodzieżowego ośrodka uzyskali stosunkowo najniższe nasilenie ugodowości i sumienności.

Znamionująca wszystkie objęte badaniem zbiorowości chłopców słaba otwartość na doświadczenie świadczy o konserwatyzmie młodzieży, braku żywego zainteresowania nowymi zjawiskami i ideami. Mała ciekawość poznawcza u resocjalizowanej młodzieży ogranicza podatność na zmianę postaw i na inne oddziały-

wania. W każdej badanej zbiorowości prawie 1/3 nieletnich uzyskała wysokie wskaźniki neurotyczności, a więc przejawiała nie zrównoważenie emocjonalne i podatność na doświadczanie negatywnych emocji. Słaba otwartość na doświadczenie i wysoka ekstrawertywność oraz nie zrównoważenie emocjonalne objętej badaniem młodzieży stanowią wyraźnie pesymistycznie nastrajające konstatacje. Można je uważać za bariery w konstruktywnym, twórczym rozwoju osobowym zarówno młodzieży resocjalizowanej jak i uczęszczającej do szkół ogólnodostępnych – uczniowie jeszcze nie są wychowankami placówek resocjalizacyjnych ale przejawiają podatność na wykołajenie społeczne, są zatem potencjalnymi wychowankami takich placówek.

Nie został dotąd sfinalizowany przewód doktorski mgr Anny Sowińskiej, która przeprowadziła unikalne badania nad uwarunkowaniami psychospołecznymi i korelatami osobowościowymi funkcjonowania w dorosłym życiu wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych i resocjalizacyjnych.

Ponad dziesięcioletnia realizacja tematu własnego Zakładu przyniosła pokaźny dorobek ponad 70 prac opublikowanych jako rozdziały w monografiach zbiorowych i 18 artykułach zamieszczonych w periodykach naukowych.

Rozprawy doktorskie zrealizowane w Zakładzie Psychologii Resocjalizacyjnej UŁ

Ackermann M. (2005), *Zachowania eksternalizacyjne i internalizacyjne nieletnich chłopców w kontekście „Wielkiej Piątki”*.

Promotor: dr hab. Jan Szałański – prof. UŁ

Recenzenci: prof. dr hab. Małgorzata Kościelska – UKW; prof. dr hab. Bronisław Urban – UJ

Obrona: Wydział Pedagogiki i Psychologii Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.

Klaus-Strożek A. (2006), *Wybrane wymiary osobowości sprawczyń zabójstw odbywających karę pozbawienia wolności*.

Promotor: dr hab. Jan Szałański – prof. UŁ

Recenzenci: dr hab. Stanisława Steuden – prof. KUL; dr hab. Zdzisław Majchrzyk – prof. UJ

Obrona: Wydział Nauk Społecznych KUL.

Prace magisterskie wykonane w Katedrze Psychologii i Instytucie Psychologii w latach 1994–2008 przez studentów psychologii i pedagogiki pod moją opieką (150) bądź recenzowane przeze mnie (4)

Antecedensów i korelatów osobowościowych wykołajenia obyczajowego i przestępczego dotyczyło 37 prac. Problematyce profilaktyki wykołajenia społecznego poświęcono 58 prac. Psychologii sądowej w szerokim rozumieniu dotyczyło 19 prac. Różnym aspektom procesów resocjalizacji i terapii uzależnień

młodzieży poświęcono 17 prac, a tematy 23 prac dotyczyły więźniów i personelu więziennego.

Kształcenie studentów w zakresie psychologii resocjalizacji

Kształcenie podstawowe

Kształcenie studentów psychologii w zakresie uwarunkowań i korelatów osobowościowych procesów wykołejenia społecznego, profilaktyki patologii społecznej i resocjalizacji zostało wprowadzone do programu nauczania na kierunku psychologia w roku akademickim 1993/94.

W kształceniu podstawowym program nauczania dla V semestru objął po 30 godzin wykładów i ćwiczeń z psychologii wykołejenia społecznego, jego diagnozowania, prewencji i eliminowania (resocjalizacji).

Kształcenie specjalnościowe (w semestrach 6–10)

Blok A

- A1. Dysfunkcjonalność rodziny i szkoły, konwersatorium: 30 h.
- A2. Psychokorekcja zaburzeń w zachowaniu dzieci i młodzieży, zajęcia specjalistyczne: 15 h.
- A3. Zastosowanie psychodramy do korekcji zachowań i osobowości młodzieży społecznie nieprzystosowanej, warsztat: 30 h.
- A4. Psychologia sądowa, konwersatorium: 15 h.
- A5. Psychologia sądowa, zajęcia specjalistyczne: 15 h.
- A6. Studium indywidualnego przypadku (w kryminologii i resocjalizacji), warsztat: 15 h.

Blok B

- B1. Psychologiczne podstawy resocjalizacji, konwersatorium: 30 h.
- B2. Diagnoza wykołejenia społecznego i postępów w resocjalizacji, zajęcia specjalistyczne: 15 h.
- B3. Projekcyjne metody diagnozy kryminologicznej i resocjalizacyjnej, zajęcia specjalistyczne: 15 h.
- B4. Analiza transakcyjna wpływów rodziny na rozwój osobowości, warsztat: 15 h.
- B5. Wielowymiarowa interwencja w sytuację rodzinną, według modelu D. Mostwin, warsztat: 15 h.
- B6. Psychokorekcja zaburzeń zachowania i emocjonalności u wychowanków domów dziecka, zajęcia specjalistyczne: 15 h.
- B7. Wychowanie w rodzinie adopcyjnej, zajęcia specjalistyczne: 15 h.

Modyfikacje programu kształcenia specjalnościowego

Modyfikacje programu kształcenia miały zróżnicowane uwarunkowania. Podstawowym uwarunkowaniem było doskonalenie procesu dydaktycznego w sytuacji nieuniknionej rotacji i rozwoju kwalifikacji adeptów w zawodzie nauczyciela akademickiego.

W roku akademickim 1998/99 w bloku A rozszerzono zakres konwersatorium A1, by realizować je jako *Środowiskowe uwarunkowania nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży*.

Konwersatorium A4 otrzymało nazwę *Wybrane zagadnienia psychologii sądowej*.

Na miejsce zajęć specjalistycznych A2 wprowadzono warsztat *Wybrane problemy orzecznictwa sędziowsko-psychologicznego*, poświęcony przemocy w rodzinie.

W bloku B dokonano dwukrotnie więcej zmian. Konwersatorium B1 zawężono – *Psychologiczne podstawy resocjalizacji dzieci i młodzieży*.

Na miejsce zajęć specjalistycznych B3 wprowadzono warsztat o nazwie *Terapia zaburzeń występujących u dzieci niedostosowanych społecznie*.

Zajęcia specjalistyczne B7 zastąpiono zajęciami o nazwie *Standardowe metody diagnozy psychologicznej jednostek nieprzystosowanych społecznie*.

Zajęcia specjalistyczne B6 zastąpiono 30 h konwersatorium *Psychologia penitencjarna*.

Od roku akademickiego 2002/03 realizowano program nauczania ponownie zmodyfikowany.

Blok A objął 3 konwersatoria, 3 warsztaty i 1 zajęcie specjalistyczne.

A1. Środowiskowe uwarunkowania nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży, konwersatorium: 30 h, semestr 6.

A2. Podstawy orzecznictwa psychologiczno-psychiatrycznego w sądownictwie, konwersatorium: 30 h, semestr 9.

A3. Zastosowanie psychodramy do korekcji zachowań i osobowości młodzieży społecznie nieprzystosowanej, warsztat: 30 h, semestr 7.

A4. Wybrane zagadnienia z psychologii sądowej: 15 h, semestr 7.

A5. Psychologia sądowa – kazuistyka orzecznictwa w postępowaniu procesowym, dotycząca świadków i ofiar przestępstw oraz stron w sprawach o roszczenia, zajęcia specjalistyczne: 15 h, semestr 8.

A6. Studium indywidualnego przypadku, warsztat: 15 h, semestr 8.

A7. Metafora i bajka w likwidowaniu zaburzeń zachowania dzieci i młodzieży, warsztat: 30 h, semestr 7.

W bloku B znalazły się 2 konwersatoria, 3 zajęcia specjalistyczne i 2 warsztaty.

B1. Psychologiczne podstawy resocjalizacji dzieci i młodzieży, konwersatorium: 30 h, semestr 7.

B2. Diagnoza wykojenia społecznego i postępowanie resocjalizacji z elementami socjoterapii, zajęcia specjalistyczne: 15 h, semestr 8.

B3. Terapia zaburzeń w relacjach interpersonalnych dzieci niedostosowanych społecznie, warsztat: 30 h, semestr 8.

B4. Psychologia penitencjarna, konserwatorium: 30 h, semestr 8.

B5. Test Apercepcji Tematycznej dla dzieci, zajęcia specjalistyczne: 15 h, semestr 9.

B6. Standardowe metody diagnozy psychologicznej jednostek nieprzystosowanych społecznie, zajęcia specjalistyczne: 15 h, semestr 9.

B7. Analiza transakcyjna w zastosowaniu do jednostek nieprzystosowanych społecznie, warsztat: 15 h, semestr 9.

Cel kształcenia na ścieżce szeroko rozumianej psychologii resocjalizacyjnej sprowadzał się do opanowania przez studentów wiedzy i umiejętności niezbędnych do:

- diagnozowania nieprawidłowości w procesie resocjalizacji, ich przejawów i nasilenia oraz psychologicznych wyznaczników (mechanizmów) nieprzystosowania społecznego, wykołejenia obyczajowego i przestępczego;
- podejmowania zleczanych przez sądy i organy ścigania zadań dotyczących opiniowania w sprawach karnych i cywilnych (opiekuńczych, rozwodowych, spadkowych, rentowych i komunikacyjnych);
- postulowania (formułowania realistycznych celów) i optymalizowania (wskazywania właściwych sposobów realizacji celów) psychoprofilaktycznych i resocjalizacyjnych w ścisłej kooperacji z pedagogami, kuratorami sądowymi i in.;
- ukierunkowywania oddziaływań korekcyjnych;
- etapowego i końcowego oceniania efektywności podejmowanych działań.

Studenci wybierający ścieżkę kształcenia specjalnościowego z psychologii resocjalizacji odbywali praktyki wakacyjne, część zajęć specjalistycznych i przeprowadzali badania oraz prowadzili zajęcia w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, resocjalizacyjnych i terapeutycznych dla młodzieży i w zakładach karnych.

Przez 10 lat specjalnościowa ścieżka kształcenia i seminarium magisterskie w zakresie najszerszej rozumianej psychologii resocjalizacyjnej cieszyła się wraz ze ścieżką psychologii klinicznej największą popularnością wśród studentów wybierających zajęcia z obu bloków. Wraz z odchodzeniem kolejnych doktorantów ich zajęcia przejmowały dwie asystentki Zakładu, które nie zdołały podtrzymać dotychczasowej konkurencyjności prowadzonych zajęć, co wykorzystały liczniejsze zakłady kształcące w zakresie psychologii zdrowia i klinicznej oraz psychologii doradztwa zawodowego i organizacji. Pod pretekstem modernizacji programu nauczania zlikwidowano samodzielną ścieżkę kształcenia w zakresie psychologii resocjalizacyjnej, a część zajęć specjalnościowych włączono do ścieżek kształcenia w zakresie psychologii zdrowia i klinicznej oraz psychologii rodziny, rozwoju i edukacji.

Wydział Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego obecnie nie prowadzi kształcenia studentów w zakresie problematyki resocjalizacyjnej ani na kierunku psychologii, ani na kierunku pedagogiki, co stanowi nieracjonalny, autodestrukcyjny ewenement, ponieważ trzy konkurencyjne uczelnie łódzkie przyciągają mło-

dzień właśnie ofertą studiów w zakresie resocjalizacji na kierunkach pedagogika i pedagogika specjalna.

Streszczenie

Sporadycznie problematyka wykolejenia społecznego i jego eliminacji była podejmowana w Katedrze Psychologii niemal od początku zatrudnienia na stanowisku jej kierownika profesora Stanisława Gerstmannna. Pod koniec lat 60. XX wieku pod opieką profesora swoją życiową drogę z tą subdyscypliną psychologii rozpoczyna Jan Szałański od stwierdzenia nieefektywności oddziaływań zakładu poprawczego na wychowanków w zakresie korygowania ich postaw i osobowości. Chcąc temu zaradzić podjął udaną próbę opracowania i zrealizowania eksperymentalnego programu terapeutyczno-wychowawczego ukierunkowanego na przekształcenie wadliwych postaw i zaburzeń osobowości nieletnich. Po upływie 20 lat przeprowadził kilkuletnie badania podłużne wychowanków placówek resocjalizacyjnych oraz bursy szkolnictwa zawodowego nad przeobrażeniami ich spostrzegania ludzi. W rezultacie tych dokonań uzyskał samodzielność naukowo-badawczą i podjął się organizacji i przeprowadzenia działalności naukowo-badawczej i kształcenia studentów w zakresie najszerzej rozumianej psychologii resocjalizacyjnej.

Dotychczasowy dorobek Zakładu Psychologii Resocjalizacyjnej obejmuje 96 opublikowanych opracowań wyników badań: antecedensów i korelatów osobowościowych wykolejenia obyczajowego, przestępczego, profilaktyki wykolejenia społecznego, resocjalizacji i terapii uzależnień młodzieży, więźniów i personelu penitencjarnego, uczestników postępowania procesowego (sądowego, prokuratorskiego i policyjnego).

Słowa kluczowe: niedostosowanie społeczne, profilaktyka wykolejenia społecznego, wykolejenie obyczajowe, wykolejenie przestępcze, psychospołeczna readaptacja, psychologia resocjalizacyjna.

Bibliografia

- Jedlewski S. (1959), *Spaczony ideał życiowy wychowanków zakładów zamkniętych*, Kwartalnik Pedagogiczny, 2, s. 63–83.
- Jedlewski S. (1962), *Nieletni w zakładzie poprawczym*. Warszawa, Wiedza Powszechna.
- Jedlewski S. (1966), *Analiza pedagogiczna systemu dyscyplinarno-izolacyjnego w resocjalizacji nieletnich*. Wrocław, Ossolineum.
- Jedlewski S. (1978), *Odnowa zakładów dla nieletnich*. Warszawa, WSiP.
- Szałański J. (1978), *Resocjalizacja w zakładzie poprawczym*. Warszawa, WSiP.
- Szałański J. (1989), *Samoocena młodzieży oraz jej niektóre uwarunkowania i korelaty osobowościowe*. Łódź: Wyd. UŁ.
- Szałański J. (1993), *Przeobrażenia w spostrzeganiu ludzi u wychowanków zakładów poprawczych i wychowawczych*. Warszawa, Wyd. WSPS.